

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія девіантних підлітків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5 Діагностика девіантної поведінки підлітків.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А.А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

.

План лекції.

1. Мета і завдання діагностики девіантної поведінки підлітків.
2. Методики діагностики девіантної поведінки підлітків.
3. Методи діагностики агресивної поведінки підлітків.
4. Методи діагностики суїцидальної поведінки підлітків.
5. Методи діагностики нехімічних форм адиктивної поведінки.
6. Методи діагностики хімічних форм адиктивної поведінки.

Рекомендована література

Основна

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.
2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
3. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с
4. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

Додаткова

5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Шиліна А.А. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції. Гл. 3, 3.4 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 68 – 88

Інформаційні ресурси в Інтернеті

7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

Актуальність вивчення проблеми девіантної особистості здебільшого зумовлена багаторічною суспільною кризою в Україні. Голод, репресії, цілеспрямована політика зомбування засобами масової інформації призвели до подвійної моралі, її зниження або ж до її повної відсутності у пострадянському суспільстві. Формування девіантної поведінки особистості відбувається під впливом соціально-економічних, морально-психологічних,

соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників. Серед цих чинників у наш час слід особливо відзначити посилення соціального розшарування суспільства, непідготовленість соціальних інститутів до забезпечення успішної соціалізації особистості в умовах трансформації суспільства, дефіцит засобів і технологій розвитку соціальних служб, орієнтованих на створення умов для самореалізації кожної людини, низький рівень психологічної культури більшості населення, зокрема недостатній рівень професійної компетентності тих фахівців, які покликані надавати допомогу особистостям із поведінковими девіаціями, а також забезпечувати методи профілактики девіацій у поведінці особистості.

Девіантна поведінка (від лат. *Deviato* – відхилення) – це система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим, моральним, дисциплінарним, побутовим та іншим нормам. Відповідно до цього виділяють поведінку, що відхиляється від моральних (аморальну), правових (кримінальну, протиправну), медичних (поведінка хворої людини) та інших норм. Існує залежність усіх форм прояву девіації від економічних, соціальних, демографічних, культурологічних і багатьох інших факторів.

Особливу гостроту ця проблема придбала в нашій країні, де в усіх сферах громадського життя відбуваються серйозні зміни, знецінення колишніх норм поведінки. Звичні способи діяльності не приносять бажаних результатів. Неузгодженість між очікуваним і реальністю підвищує напруженість у суспільстві і готовність людини змінити модель своєї поведінки, вийти за межі сформованої норми.

В умовах гострої соціально-економічної ситуації істотні зміни зазнають і самі норми. Дослідження соціологів кінця XIX – початку XX ст. Ж. Кетле, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, М. Вебера, Л. Леві-Брюля та ін. встановили зв'язок між девіантною поведінкою і соціальними умовами існування людей. Статистичний аналіз різних аномальних проявів (злочинності, самогубств, проституції), проведений Ж. Кетле та Е. Дюркгеймом, показав, що число аномалій кожен раз неминуче зростало в періоди воєн, економічних криз, соціальних потрясінь, що свідчило про соціальні корені цього явища. Для його означення Е. Дюркгейм ввів поняття «аномії» як стану послаблення нормативної системи суспільства, що викликається різкими змінами.

Людина як особистість формується під впливом системи соціальних відносин, у яку вона включена; цей процес детермінується сукупністю соціальних норм, чинних на даний момент у суспільстві. Таким чином, соціальні норми є правилами суспільства щодо поведінки особистості, визначаючи характер, а також межі можливих і припустимих її проявів.

Ці вимоги можуть бути закріплені в письмових джерелах – законах, статутах. Вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма». Соціальна норма – це правило загального характеру, що характеризує певну сферу життєдіяльності суспільства, встановлюється державою, суспільством, об'єднаннями громадян чи окремими суб'єктами з метою чіткого формулювання прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин.

Соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструмента соціального регулювання і контролю. Отже, поведінку, що характеризується відхиленням від прийнятих норм, називають девіантною. Девіантна поведінка визначає певні способи поведінки, мислення, діяльності людини, які не відповідають встановленим в даному суспільстві нормам і цінностям. Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була важливою у педагогіці, психології, але останнім часом вона набуває масового характеру.

Девіації аналізували такі науковці як І. Єрмаков, Л. Сохань, М. Рижков, Є. Павлютенков, В. Крижко, Т. Титаренко та інші. Питання про девіантну поведінку учнівської молоді є досить актуальним і цікавим. Внаслідок відхилень від нормальної поведінки відбувається руйнація спокійного укладу життєдіяльності. Молодь є найактивнішим психологічним суб'єктом, і тому прояви соціально неприйнятної поведінки найвиразнішим чином проявляється саме в них.

У цьому віці, коли не сформований стійкий світогляд, особистості найбільш піддаються зовнішньому впливу.

Види девіантної поведінки.

1. Деструктивна поведінка. Заподіює шкоду лише самій особистості і не відповідає загальноприйнятим соціально – моральним нормам – накопичення, конформізм, мазохізм і ін.

2. Асоціальна поведінка, що заподіює шкоду особистості і соціальним спільнотам (сім'я, компанія друзів, сусіди) і проявляється в алкоголізмі, наркоманії, самогубстві та ін.

3. Протиправна поведінка, що представляє собою порушення як моральних, так і правових норм і виражається в грабежах, вбивствах та інших злочинах.

Девіантна поведінка може виражатися у формі:

- а) вчинку (н. вдарити людину по обличчю);
- б) діяльності (н. постійне заняття вимаганням чи проституцією);
- в) способу життя (н. злочинний спосіб життя – організатора мафіозної групи, грабіжницької зграї, спільноти фальшивомонетників тощо).

Фактори ризику девіантної поведінки:

Біологічні:

- наслідки спадковості;
- вплив природного середовища;
- порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму;
- вроджені психопатії;
- мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку.

Психологічні:

- акцентуації характеру;
- інфантилізм;
- підвищений рівень тривожності;

- різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хоббі);
- задоволення почуття цікавості;
- потяг до самоствердження;
- потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.

Соціально-економічні:

- зниження життєвого рівня населення;
- майнове розшарування суспільства;
- обмеження соціально схвалених способів заробітку;
- безробіття; - доступність алкоголю та тютюну.

Соціально-педагогічні:

- зростання кількості сімей з конфліктними та асоціальними стилями виховання.

Соціально-культурні:

- зниження морально-етичного рівня населення;
- поширення кримінальної субкультури;
- руйнування духовних цінностей;
- наростання неформальних об'єднань, в яких домінує культ сили;
- пропаганда в засобах масової інформації насильницьких та безвідповідальних стереотипів поведінки.

У сучасному суспільстві збільшується кількість дітей, для яких характерна негативна поведінка, зростають дитяча злочинність, алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, суїцидальні випадки.

Тому профілактична та корекційна робота є основною діяльністю соціально – психологічної служби школи, а психолог має працювати у трьох напрямках: діагностування, корекції та профілактики виявів девіантної поведінки учнів.

Діагностичний інструментарій в профілактиці девіацій учнів. Завдання профілактики девіацій зумовлюють різноманітність методів психолога – педагогічної діагностики та перелік основних заходів вторинної профілактики:

- вивчення особових справ учнів, включаючи довідку про стан здоров'я;
- знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;
- бесіди з іншими вчителями – предметниками;
- спостереження за поведінкою учня на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, відношення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до близьких, батьків, участь у суспільному житті групи, навчального закладу, навички культури поведінки;
- організація безпосереднього спілкування з такими учнями;
- спостереження за індивідом групи «ризик» у педагогічно – значущих ситуаціях тощо.

Психодіагностика в профілактиці девіантної поведінки учнівської молоді є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання. Програма вивчення особистості учня включає такі розділи:

I. Особливості соціально-психологічного клімату сім'ї: 1) склад сім'ї (повна, неповна); 2) соціально-професійний статус сім'ї (професії батьків); 3) матеріально-економічні умови сім'ї: матеріальний добробут, побутові умови; 4) санітарно-гігієнічні умови; 5) тип сімейного виховання: освіта батьків; взаємовідносини в сім'ї (між батьками, між батьками і дітьми, між дітьми і членами сім'ї похилого віку); сімейне дозвілля; ставлення сім'ї до соціально – культурних цінностей (книг, творів мистецтва, музики, спорту, сімейних традицій); відношення сім'ї до наркогенних речовин.

II. Індивідуально-типологічні особливості учня: стан здоров'я учня (здоровий, хворіє іноді, хворіє часто, оперативні втручання, травми, інфекційні хвороби, стан психіки, фізичні вади); спадковість (можливі ускладнення, пов'язані зі зловживанням батьками наркогенних речовин).

III. Соціально-психологічний статус у колективі:

- 1) положення у формальній групі;
- 2) характер спрямованості неформальної групи;
- 3) положення у неформальній групі.

Особливість роботи та визначені завдання зумовлюють різноманітність методів психолого-педагогічної діагностики. Рекомендується використовувати такі: – повікову стандартизовану анкету В.М. Бенюмова для вивчення особливостей сімейного оточення учня; - спостереження за спеціальною індивідуальною програмою на предмет визначення можливих умов і факторів адиктивної поведінки; - невербальну тестову методику Равена для вивчення інтелекту; - методику ГІДО А. Є. Лічко для визначення типу акцентуації характеру; - методику вивчення інтересів за К. К. Платоновим; - методику вивчення інтересів учнів за О. Я. Польською; - методику визначення самооцінки за А. В. Петровським; - методику вивчення поведінки учня на уроці за Д. В. Ніколенко; - методику вивчення особливостей міжособистісних стосунків в учнівському колективі за А. В. Петровським А. Л. Коломийським; - методику визначення типу темпераменту за Айзенком.

Корекція та профілактика девіантної поведінки учнівської молоді. Ранній початок профілактичної роботи передбачає виявлення сімей, у яких мають місце асоціальні схильності батьків, несприятливий психологічний клімат для розвитку особистості. Діти із цих сімей знаходяться на обліку соціально-психологічної служби школи.

Негативний або недостатній виховний вплив батьків на дітей спричиняє виникнення проблем соціалізації або адаптації особи до соціуму. Вони загострюються після вступу дитини до школи, а ще більше в підлітковому віці: у дітей поступово знижується інтерес до навчання, до вироблення вмінь і навичок самовиховання, у них нагромаджується емоційне напруження, яке виливається у негативні поведінкові реакції.

Перебуваючи у ситуації неуспіху, вони шукають можливості застосування своїх сил у будь-якій доступній формі, що може приводити до відхилень у особистісному розвитку. Емоційно-поведінкові й особистісні відхилення дітей і підлітків, набуті в результаті неправильного виховання,

утруднюють формування нормальних взаємин і соціальної адаптації в цілому. Зокрема, соціальна дезадаптація є сильним несприятливим чинником, що поглиблює особистісні й поведінкові порушення.

Вона сприяє формуванню стійких психопатичних станів, асоціальних форм поведінки, алкоголізації тощо. У зв'язку з цим, особливого значення набуває своєчасна і цілеспрямована профілактична робота. Соціально-психологічна служба школи з цією метою контролює три найважливіші етапи шкільного життя дитини: вступ до школи (перехід з дитячого садка до першого (другого) класу), період переходу з початкової в середню школу, підлітковий вік.

У профілактиці відхилень в особистісному розвитку дітей великого значення набуває правильна організація взаємин як між дітьми різного віку, так і між дітьми і дорослими. Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до девіантної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо.

Останнє, зокрема, передбачає організацію спеціальної роботи педагога, психолога з девіантами, спрямовану на:

- розхитування і руйнування девіантних настанов, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;
- розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки; - розвиток інтересу і здатності до творчості;
- оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

О. Змановська називає такі форми психопрофілактичної роботи:

- організація соціального середовища, в рамках якої передбачається соціальна реклама з формування настанов на здоровий спосіб життя; створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед, через засоби масової інформації; формування соціальних "зон підтримки", зокрема, через організацію і підтримку громадських організацій, молодіжних рухів та ін.;
- інформування, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності приймати конструктивні рішення щодо власної поведінки; здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео – і телефільмів тощо;
- активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам, активізація особистісних ресурсів, що реалізуються через групові тренінги, зокрема,

тренінги асертивності або тренінги резистентності до негативних соціальних впливів, участь у групах спілкування і особистісного росту тощо;

- організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у "позитивній" діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо);

- організація здорового способу життя, що передбачає, зокрема, розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці й відпочинку та виключає прояви надмірності;

- мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки, яка застосовується у разі сформованої схильності до девіантної поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Власне психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація). Головна мета профілактичної діяльності з дітьми, схильними до девіантної поведінки полягає в сприянні адаптації дитини в світі, допомозі їй у встановленні доброзичливих стосунків, усуненні дефіциту спілкування, сприянні в розв'язанні проблем